

мармуру (рис. 2, 35), порфіриту (рис. 2, 37), пластини з ікла кабана типу А—Г, Г (рис. 2, 14, 17), орнаментовані пластинки типу А—Б, кістяні пластини-підвіски (рис. 2, 4, 9—11, 19, 20), фігурки, дудочки, кам'яні сокири, хрестоподібні булави. Як і раніше в інвентарі переважають перламутрові і кістяні намистини, пластини з іклів кабана. Для початку II-го періоду характерна найбільша різноманітність індивідуальних наборів, які часто повторювалися у похованнях різного часу. Наприкінці існування могильника (VI хронологічна група) кількість інвентарних поховань зростає до 84%, але, разом з тим, стає однамітнішим набір предметів кожного окремого поховання.

Н. С. Котова

ПОГРЕБАЛЬНИЙ ОБРЯД МАРИУПОЛЬСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

В статті аналізується розвиток погребального обряду неолітичної частини Мариупольського могильника, дослідженого в 1930 г. Н. Е. Макаренко. Використовуючи спостереження Н. Е. Макаренко, автор обґрунтовує утворення могильника в результаті багаторазових захоронень в індивідуальних ямах, часто прорезаних і зруйнованих попередніми погребеннями. Дневникові дані Н. Е. Макаренко дозволили переглянути періодизацію пам'ятника, запропоновану А. Д. Столяром. Виділено VI груп функціонування пам'ятника і 2 періоди розвитку погребального обряду населення, залишеного могильник. Автор пропонує характеристику їх погребального ритуалу і інвентаря.

N. S. Kotova

BURIAL CEREMONY OF THE MARIUPOL SEPULCHRE

The paper presents the analysis of the burial ceremony development as traced on the neolithic part of the Mariupol sepulchre studied by N. E. Makarenko in 1930. Using N. E. Makarenko's observations the author substantiates formation of the sepulchre as a result of multiple burials in the individual pits which often digged and destroyed the preceding burials. Data from N. E. Makarenko's diaries have permitted revising periodization of the monument suggested by A. D. Stolyar. VI groups of the monument functioning and 2 periods of the burial ceremony development in inhabitants who left the sepulchre are distinguished. The author suggests characteristic of their burial ritual and stock.

Одержано 10.06.87

Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільності

© С. Ж. Пустовалов

У статті розглядаються рідкісні (в середньому менше 1%) поховання катакомбної спільності. Представлено типологію багатокамерних поховань (чотири типи).

Доводиться думка, що багатокамерні комплекси в соціальному плані є похованнями представників найвищого прошарку «катакомбного» суспільства.

Загальним типом поховальної споруди катакомбної культурно-історичної спільності є катакомба, яка складається з вхідної ями (шахти, колодязя) та підземної камери, де похований небіжчик. Камеру відгороджено від шахти перетинкою-заслоном. Відомі заслони з глини, де-

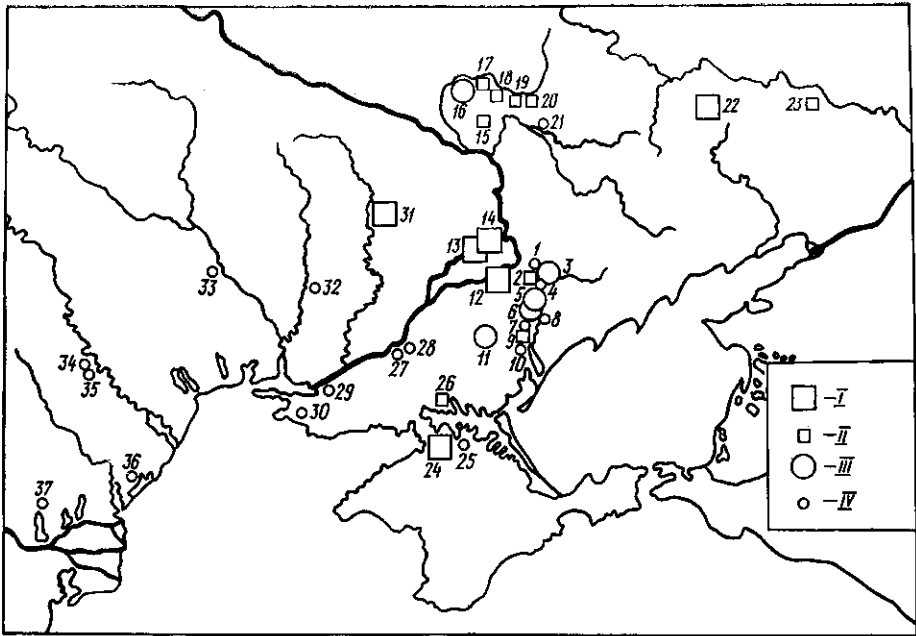

Рис. 1. Карта-схема поширення багатокамерних поховань: 1 — Барвинівка, к. 7, пох. 16; 2 — Жовтневе, к. 12, пох. 2; 3 — Заможне, к. 5, пох. 4—5; 4 — Виноградне, к. 15, пох. 1—2; 5 — Виноградне, к. 3, пох. 36; 6 — Виноградне, к. 33, пох. 4; 7 — Троїцьке, к. 3, пох. 9; 8 — Аккермень 1, к. 3, пох. 1; 9 — Ново-Миколаївка, к. 5, пох. 15—15а; 10 — Юр'ївка, к. 6, пох. 3; 11 — Білорецьке, к. 1, пох. 12; 12 — Дніпрорудний, к. 8, пох. 2; 13 — Верхньо-Тарасівська, к. 9, пох. 12; 14 — Мар'ївка, к. 11, пох. 27; 15 — Олександрівка, кург. гр. I, к. 13, пох. 6; 16 — Минівка, кург. гр. XXV, к. 1, пох. 6—6а; 17 — Минівка, кург. гр. XX, к. 3, пох. 16; 18 — Пролетарське, кург. гр. XXX, к. 1, пох. 15; 19 — Терни, кург. гр. I, к. 4, пох. 16; 20 — Черноглазове, кург. гр. II, к. 3, пох. 8; 21 — Благодатне, кург. гр. IV, к. 13, пох. 14—15; 22 — Голубовський, к. 1, пох. 1; 23 — Миколаївка, к. 6, пох. 1; 24 — Богачівка, к. 10, пох. 2—8; 25 — Целинне, к. 1, пох. 6, 7; 26 — Сергіївка, к. 1, пох. 14; 27 — Любимівка, к. 36, пох. 11; 28 — Чернянка, к. 5, пох. 10, 11; 29 — Привольне, к. 1, пох. 5—5а; 30 — Новочорномор'є, к. 4, пох. 20—21; 31 — Кривий Ріг, к. Лук'янівка, пох. 3—7; 32 — Майорівка, к. 1, пох. 7—8; 33 — Виноградний сад, к. 7, пох. 9—13; 34 — Гура-Бикулуй, к. 5, пох. 11—12; 35 — Гура-Бикулуй, к. 5, пох. 14, 15; 36 — Трапівка, к. 1, пох. 18; 37 — Таракля, к. 1, пох. 18. Умовні знаки: донецького та азоводніпровського типу: I — об'єм дорівнює, або більший 16,5 м³; II — об'єм менший 16,5 м³; III — об'єм менший 8,5 м³; IV — об'єм менший 8,5 м³.

рева, каменю, циновки, а також комбіновані. Така конструкція притаманна значній частині північнопричорноморських катакомб, хоч подекуди зустрічаються й більш складні поховальні споруди: дві шахти в одну камеру або одна шахта та дві камери. У більшості випадків багатокамерні поховання, ймовірно, були одночасними, тобто обидві камери споруджувалися відразу. Якщо навіть припустити добудову другої камери, малоймовірно, що вона була випадковою.

У статті досліджуються багатокамерні поховання, відкриті під час новобудовних польових робіт¹. У середньому вони становлять близько 1% розкопаних поховань, хоч на окремих територіях кількісний розподіл багатокамерних катакомб значно варіює — від 0,2% у периферійних регіонах до 1,7% у Запорізькій області і близько 4% на р. Молочній.

Автором досліджено понад 4000 катакомбних поховань. Для написання даної статті використано близько 40 багатокамерних (рис. 1). Однак третина з них не введена до наукового обігу, дані про деякі фрагментарні. Тому висновки базуються на матеріалах 23 катакомб із районів Приазов'я, Північного Криму, Нижнього Подніпров'я, Північ-

¹ Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп). — Кишинев, 1986. — 220 с.; Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л. Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1986. — С. 4—36; Марина З. П., Ромашко В. А. Работы в Западном Донбассе // АО 1986. — М., 1987. — С. 366, 367; Самойленко Л. Г. Раскопки у пос. Голубовский Попаснянского района Ворошиловградской области // АО 1984. — М., 1986. — С. 304; Болтрик Ю. В. Раскопки курганов на Мелитопольщине // АО 1985. — М., 1987. — С. 306, 307; Отрощенко В. В., Рассамякин Ю. Я. Раскопки курганов эпохи бронзы в Запорожской области // АО 1985. — М., 1987. — С. 385, 386.

но-Західного Причорномор'я та Сіверського Дінця. Наведемо коротку їх характеристику.

1. С. Барвинівка Василівського р-ну Запорізької обл., курган 7, поховання 16. З вхідної ями під кутом одна до одної виведено дві камери. В більшій з них випростано на спині лежав кістяк підлітка. Шахта овальна, камери овально-квасолеподібні².

2. С. Жовтневе Токмацького р-ну Запорізької обл., курган 12, поховання 2. Із прямокутної шахти під кутом одна до одної виведені дві овальні камери. В одній із них містилися два скелети дорослих людей (один — достеменно чоловічий). Обидва лежали скорчено на боку³.

3. С. Заможне Токмацького р-ну Запорізької обл., курган 5, поховання 4—5. Із округлої шахти під кутом одна до другої виходять дві овально-напівовальні камери. У шахті знайдено колесо, що правило заслоном. Небіжчиків троє: чоловік 30—40 років та двоє дітей; всі випростані на спині⁴.

4. С. Виноградне Токмацького р-ну Запорізької обл., курган 15, поховання 1—2. Із овальної шахти послідовно виходять дві камери. Дальня розташована у торцевій стінці ближньої. У дальній камері містилися рештки двох розчленованих небіжчиків: жінки 25—30 років та дитини 8—12 років⁵.

5. С. Виноградне, курган 3, поховання 36. Із округлої шахти послідовно виведені дві квасолеподібні камери. Дальня виходила із торцевої стінки ближньої, вхід до неї був закритий глиною. В дальній камері поховано двох дорослих небіжчиків, один з них — чоловік похилого віку. Ймовірно, поховання супроводжувалося досипанням кургану. На жаль, насип знищений при спорудженні святилища катакомбно-го часу⁶.

6. С. Виноградне, курган 33, поховання 4. Із просторої округлої шахти виходить камера, з довгої стінки якої виведено другу. Обидві камери овально-квасолеподібні. Входи закладені глиною. У другій камері поховано чоловіка 30—40 років та жінку 40—50 років. У стелі першої камери пробито отвір, який можна вважати другою шахтою або світовим колодязем⁷.

7. С. Троїцьке Михайлівського р-ну Запорізької обл., курган 3, поховання 9. Із округлої шахти під прямим кутом одна до одної виведено дві камери квасолеподібної форми. В одній з них поховано двох чоловіків і жінку, в другій — жінку та дитину. Одні небіжчики лежали випростано на спині, інші скорчено (двоє чоловіків та жінка — одна камера; жінка та дитина — друга камера)⁸.

8. Радгосп Аккермень (1—1952) Мелітопольського р-ну Запорізької обл., курган 3, поховання 1. Згідно публікації, могила мала широкий і великий дромос. Новітні дослідження засвідчують, що це була окрема камера, з якої відходила друга. Шахта і камери мали овальну форму. Двоє похованих (діти) лежали випростано на спині⁹.

9. С. Новомиколаївка Акимівського р-ну Запорізької обл., курган 5, поховання 15—15а. В кожній з невеликих овальних камер, виведе-

² Отрощенко В. В., Рассмакин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1987 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1987/18.— С. 19.

³ Отрощенко В. В., Рассмакин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1981/10.— С. 86—88.

⁴ Там же.— С. 136—140.

⁵ Отрощенко В. В., Рассмакин Ю. Я. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 г. // НА ИА АН УССР. Ф. Э. 1983/1.— С. 54, 55.

⁶ Отрощенко В. В., Рассмакин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1982/2.— С. 50, 51.

⁷ Отрощенко В. В., Рассмакин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1985 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1985/4.— С. 37—39.

⁸ Клейн Л. С. Кургани біля с. Троїцького // АП АН УРСР.— К., 1960.— Т. VIII.— С. 141—163.

⁹ Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгослу Аккермень // Там же.— С. 22—136.

них під кутом одна до одної із овальної шахти, було поховано по дорослій людині¹⁰.

10. С. Білорецьке Веселівського р-ну Запорізької обл., курган 1, поховання 12 (основне). Із овальної, забитої глиною шахти послідовно виведені дві овальні камери. Друга виходила із довгої стінки першої. У ближній камері поблизу виходу у сидячому стані поховано людину 20—30 років (чоловік? або жінка?), у дальній випростано на спині лежав скелет чоловіка середніх років¹¹.

11. М. Дніпрорудний Запорізької обл., курган 8, поховання 2. З торцевих стінок прямокутної шахти під тупим кутом одна до другої виходять дві прямокутні камери. В одній містилися залишки багаття, в другій поховано дорослу людину¹².

12. С. Верхньотарасівка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл., курган 9, поховання 12. Із трапецієподібної шахти послідовно виведено дві камери (овальної та трапецієподібної форми). Другу камеру споруджено у торцевій стіні першої. В ній у скорченому стані поховано чоловіка 25—30 років та людину 18—20 років (стать не встановлено)¹³.

13. С. Мар'ївка Запорізького р-ну Запорізької обл., курган 11, поховання 27. З торцевих стінок прямокутної шахти виходять дві камери — прямокутна та у формі багатогранника. В меншій знайдено залишки багаття, вироби з дерева, кістки тварин, у більшій — рештки чотирьох небіжчиків та колісницю. Серед похованих двоє чоловіків (35—40, 30—35 років), жінка (45—50 років) і дитина (8 років). Найстарший чоловік лежав у центрі камери, дитина поблизу колісниць, інші дорослі були розчленовані¹⁴.

14. С. Минівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл., група XVII, курган 1, поховання 6—6а. З торцевих стінок прямокутної шахти виведено дві напівовальні камери, в кожній із яких поховано по дорослій людині (одну випростано на спині, іншу в скорченому положенні)¹⁵.

15. С. Благодатне Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., група IV, курган 13, поховання 14—15. Із округлої шахти під кутом одна до одної виведено дві камери овальної форми. У більшій лежав випростаний кістяк дорослої людини, у меншій знайдено невипалену посудину та кістки тварин¹⁶.

16. Селище Голубувський Попаснянського р-ну Ворошиловградської обл., курган 1, поховання 1 (основне). Із майже квадратної шахти під прямим кутом одна до одної виходять дві овальні камери. В більшій виявлено кістяк дорослої людини, в меншій — кілька кісток людини¹⁷.

17. С. Миколаївка Станично-Луганського р-ну Ворошиловградської обл., курган 6, поховання 1. Із прямокутної шахти під прямим

¹⁰ Болтрик Ю. В., Гаврилук Н. А., Фіалко Е. Е. и др. Отчет о работе Приазовской археологической экспедиции в 1985 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1985/5.— С. 36—38.

¹¹ Отрощенко В. В., Болдин Я. И., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1980/5.— С. 33, 34.

¹² Біозіля В. І., Отрощенко В. В., Савовський І. П. та ін. Звіт про розкопки курганів доби бронзи та раннього заліза біля сс. Орлянка, Златополь, Балки, Шмальки Запорізької області в 1974 р. // НА ИА АН УРСР.— Ф. Е. 1974/10.— С. 3, 4.

¹³ Черненко Е. В., Евдокимов Г. Л., Збеневич В. Г. Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1973 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1973/12.— С. 26.

¹⁴ Чередищенко Н. Н., Болдин Я. И., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1976 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1976/2.— С. 58—60.

¹⁵ Ковалева И. Ф. К вопросу о катакомбной культуре севера Степного Поднепровья // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.).— Днепропетровск, 1982.— С. 35—45.

¹⁶ Марина З. П., Ромашко В. А., Феценко Е. Л. Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1986.— С. 4—36.— Рис. 5.

¹⁷ Самойленко Л. Г. Раскопки у пос. Голубувский Попаснянского района Ворошиловградской обл. // АО 1985.— М., 1987.— С. 306, 307.

кутом одна до одної виведено дві овальні камери, в яких було поховано двох чоловіків (20 та 40—50 років)¹⁸.

18. С. Богачівка Червоноперекопського р-ну Кримської обл., курган 10, поховання 2—8. У звіті тракуються як окремі поховання. Із торцевих стінок прямокутної шахти під кутом одна до одної виведено дві камери. В напівовальній камері лежали рештки кістяка жінки 25—35 років, у трапецієподібній — скелет скорченого на боку чоловіка середніх років¹⁹.

19. С. Целінне Джанкойського р-ну Кримської обл., курган 1, поховання 6, 7. У звіті описуються як окремі, хоч розріз поховань свідчить, що шахта для обох поховальних камер була спільною. Шахта овальна, з неї під кутом одна до одної виведені дві камери — овальна та прямокутна. В них містилися рештки чотирьох небіжчиків. Троє з них були розчленовані, жінку середніх років поховано скорчено на боку²⁰.

20. С. Сергіївка Новотроїцького р-ну Херсонської обл., курган 1, поховання 14. Із майже квадратної шахти послідовно виведені дві камери напівовальної форми, в них скорчено на боку поховані двоє дорослих небіжчиків²¹.

21. С. Новочорномор'є Голопристанського р-ну Херсонської обл., курган 4, поховання 20—21. Із округлої шахти послідовно виведені дві камери: дальню споруджено у торцевій стіні ближньої. У другій камері випростано на спині поховано чоловіка середнього віку, в першій — дорослу людину. В публікації поховання подано як окремі²².

22. М. Кривий Ріг, група Приворітна балка, курган Лук'янівка, поховання 3—7. Із протилежних стінок прямокутної шахти виведені дві прямокутні камери. У більшій виявлено трьох небіжчиків: дитину та двох дорослих²³.

23. С. Трапівка Татарбунарського р-ну Одеської обл., курган 1, поховання 18. Із округлої шахти під кутом одна до одної виходять дві камери — кvasолеподібною та овальною форми. В більшій скорчено на боку лежав кістяк дорослої людини, в меншій — дві посудини²⁴.

Вік і стать небіжчиків наводяться за працею С. І. Круц²⁵ та каталогом палеоантропологічних колекцій Інституту археології АН УРСР. Інші ознаки поховань зведено до окремої таблиці.

Як бачимо, всі поховання мали дві камери і одну шахту (виняток: поховання 4, курган 33 поблизу с. Виноградне). Як правило, одна з камер більша за площею. В 14 похованнях одна з камер не містила небіжчика. У 4-х похованнях виявлено 8 модельованих черепів, ще в 9 — ті чи інші прояви культу черепів: відтяти (іноді відсутні) голови, окремі черепи, розчленовані скелети.

За способом виведення із вхідних ям камери поділяються на дві групи. Для першої з них притаманне незалежне виведення камер, для другої — послідовне. За спрямуванням входів у камери ці дві групи поділяються на типи, а типи, у свою чергу (за формою камер, шахт та положенням небіжчиків), — на підтипи. До підтипу *a* віднесено шахти та камери з чіткими кутами (небіжчики скорчені на боку), до під-

¹⁸ Чередниченко Н. Н., Чередниченко Е. Ф. Отчет о работе Ворошиловградской экспедиции за 1972 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1972/20.— С. 37.

¹⁹ Корпусова В. Н. Отчет о раскопках Северо-Крымской экспедиции в 1978 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1978/12.— С. 84, 85, 90.

²⁰ Там же.— С. 8—11.

²¹ Кубышев А. И. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в 1976 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1976/11.— С. 117, 118.

²² Ковпаненко Г. Т., Качалова Н. К., Шарфутдинова И. Н. Курганы у с. Новочорноморье Херсонской области // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР.— К., 1967.— С. 60—81.

²³ Мельник А. А. Отчет о раскопках Криворожского краеведческого музея // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1981/103.— С. 79—81, 84.

²⁴ Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. Анализ и характеристика культурных групп.— Кишинев, 1986.— С. 99.

²⁵ Круц С. И. Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья (эпоха бронзы).— К., 1984.— 206 с.

Таблиця. Характеристика багатокамерних поховань

№	Об'єм (м³) мо- глин	Одна камера порожня	Досипка, насип	Поховальне ложе	Посуда	Модельований череп	Інші ознаки культу черепів	Розпис дна камери	Незипалений посуда	Колесо, коліс- ниця	Зброя	Знаряддя праці	Метал	Інший інвентар	Культурна група
5	15,6	+	+	+	5	2	—	+	+	—	+	—	—	+	Інгульські (IV—VII археологічно-етнічний тип)
6	14,7	+	+	+	3	3	—	+	—	—	—	—	—	—	
3	11,4	—	+	+	3	3	—	+	+	—	—	—	—	—	
10	8,5	—	+	+	—	—	+	—	—	—	—	+	—	—	
1	5,7	+	+	+	2	—	—	+	—	—	—	—	—	—	
15	6,1	+	+	+	3	1	—	—	+	—	—	+	—	—	
19	6,7	—	—	+	2	—	+	—	—	—	—	+	—	—	
14	14,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
23	6,2	+	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
7	7,1	—	—	—	1	—	+	—	—	—	—	—	+	—	
21	5,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
4	3,8	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	
8	2,5	+	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
13	44,2	+	+	+	—	—	+	—	—	+	—	—	+	+	
22	36,6	+	—	+	4	—	—	—	—	—	+	—	—	—	
11	22,0	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	
16	17,9	+	+	+	—	—	+	—	—	+	—	—	+	+	
12	16,3	+	+	—	2	—	—	+	—	—	—	—	—	—	
18	16,8	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	
17	6,9	+	+	+	1	—	+	—	—	—	—	—	—	—	
2	6,4	+	—	—	2	—	—	—	—	—	—	+	—	—	
20	5,1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
9	3,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	
Ітого		14	11	11	32	8	9	5	4	2	4	7	5	8	

типу б — овальні, напівовальні та квасолеподібні камери і округлі шахти (небіжчики випростані на спині).

I група, тип 1. Характеризується незалежним виведенням камер із протилежних коротких стінок шахти, осі входів становлять одну пряму. Має підтипи а (2 поховання) та б (1 поховання) (рис. 2, 1—3).

I група, тип 2. Камери виведені також незалежно, але осі входів розміщені під кутом (прямим чи тупим) одна до одної. Тип має підтипи а (8 поховань) та б (5 поховань) (рис. 3, 2, 3).

II група, тип 1. Камери виведені послідовно, причому дальня — з довгої (протилежної до входу) стінки ближньої. Зустрічається лише підтип б (3 поховання) (рис. 4, 1). II група, тип 2. На відміну від попереднього, осі входів до камер створюють кут, близький до прямого, тобто дальні камери виведені з торцевих стінок ближніх. Тип має підтипи а (3 поховання) та б (3 поховання) (рис. 4, 2, 3).

Всього I група налічує 16 поховань, II — 7. Щодо культурної приналежності, то всі підтипи а (11 поховань) пов'язуються із донецьким та азоводніпровським населенням²⁶ (I—III археологічно-етнічний тип). Решту 12 поховань можна з деякою мірою вірогідності віднести до інгульської культури (IV—VII археологічно-етнічного типу)²⁷.

Серед поховань I групи — 5 колективних, 5 парних та 6 індивідуальних. У II групі тільки парні поховання (7 випадків). Для Інгульських катакомб найбільш просторими є поховання II групи, для донецьких та азоводніпровських — I (особливо тип 1 а). В донецьких та азоводніпровських катакомбах в камерах без померлих виявлено залишки багать (Мар'ївка, Дніпрорудний, Кривий Ріг). Характерним для інгульських катакомб є те, що в пустих камерах зроблено складні по-

²⁶ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Катакомбная культурно-историческая область // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 407—412.

²⁷ Там же. — С. 415—420; Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1987. — 16 с.

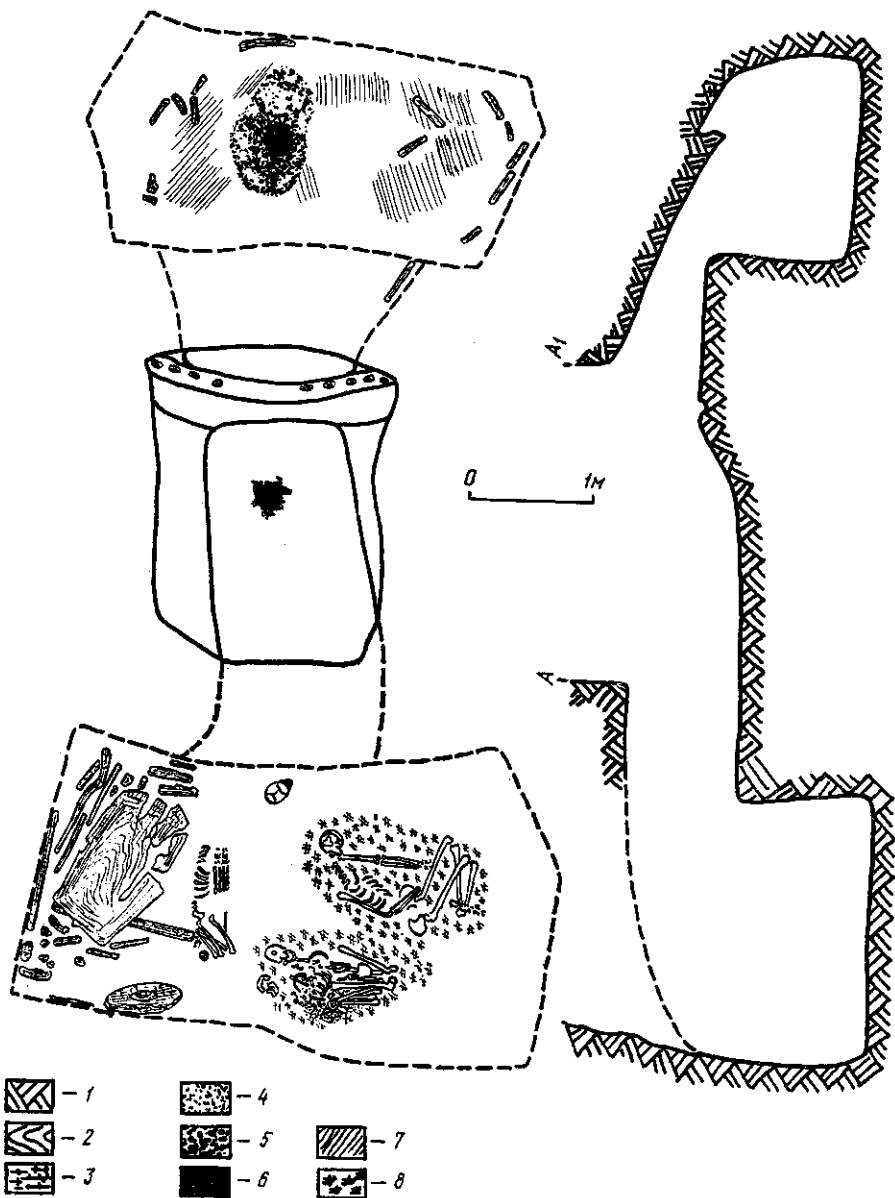

Рис. 2. Багатокамерне поховання поблизу с. Мар'ївка (к. 11, пох. 27).
 Умовні знаки: 1 — материк; 2, 3 — дерево; 4 — вохра; 5 — вугілля;
 6 — прожарена земля; 7 — очеретяна підстилка; 8 — цинковка.

ховальні лежа, іноді зустрічається посуд та кілька кісток людини. Це властиво і для пізніших донецьких поховань.

Як бачимо, лише один тип поховань (II група, тип 1) можна чітко пов'язувати з інгульським населенням, інші — наявні в обох культурно-хронологічних групах. З урахуванням того, що особливості форми поховальної споруди, положення померлих відображають етнічні відміни, можна припустити, що деякі спільні ознаки та типи вказують на тісні контакти між представниками різних етнічних угруповань. Зокрема про це свідчать поховання із змішаним трупопокладенням (випростані на спині та скорчені на боці). Одночасно не слід забувати і про інші важливі особливості поховань. Наведена класифікація підтверджує наш висновок про інтенсивні етнічні контакти між двома каткомбними масивами на певному етапі їх розвитку²⁸.

²⁸ Пустовалов С. Ж. Етнотипологія ... — С. 15.

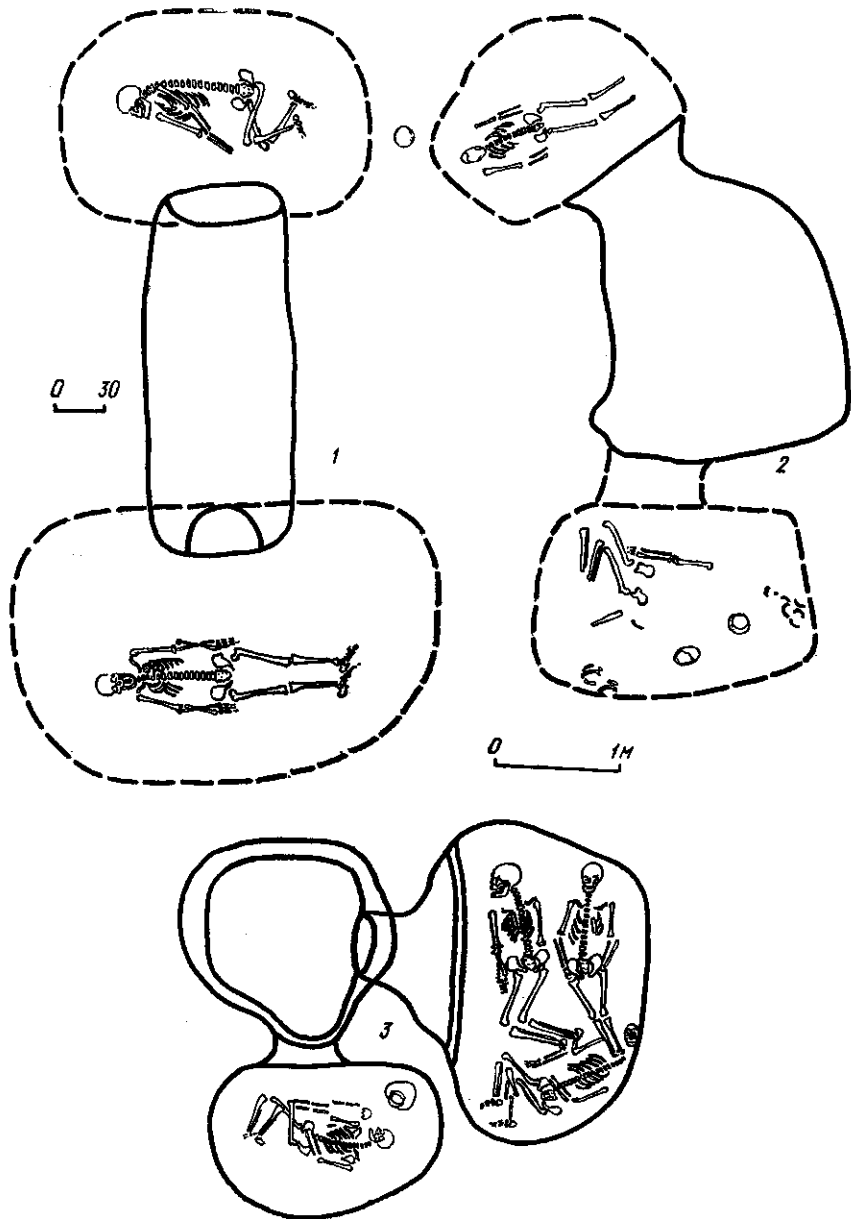

Рис. 3. Багатокамерні поховання: 1 — Мичівка, кург. гр. XVII, к. 1, пох. 6, 6а; 2 — Богачівка, к. 10, пох. 2—8; 3 — Троїцьке, к. 3, пох. 9.

При дослідженні багатокамерних поховань насамперед привертають до себе увагу значні розміри поховальної споруди, існування насипів (або досипки) над могилами, складний поховальний ритуал, деякі особливості положення небіжчиків, багатий інвентар (таблиця). Всі ці дані вказують на соціальну неординарність більшості похованих. Розглянемо багатокамерні катакомби з точки зору таких загальнови-значних критеріїв соціального статусу, як обсяг праці, затраченої на здійснення поховальної обрядовості. Соціальний аналіз можливий лише в певних межах²⁹, тому інгульські та донецькі поховання розглядатимемо окремо там, де між ними спостерігаються значні розбіжності.

Середній об'єм донецьких та азоводніпровських катакомб становить 16,5 м³, інгульських — 8,5 м³. В обох випадках це значно більше,

²⁹ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 153.

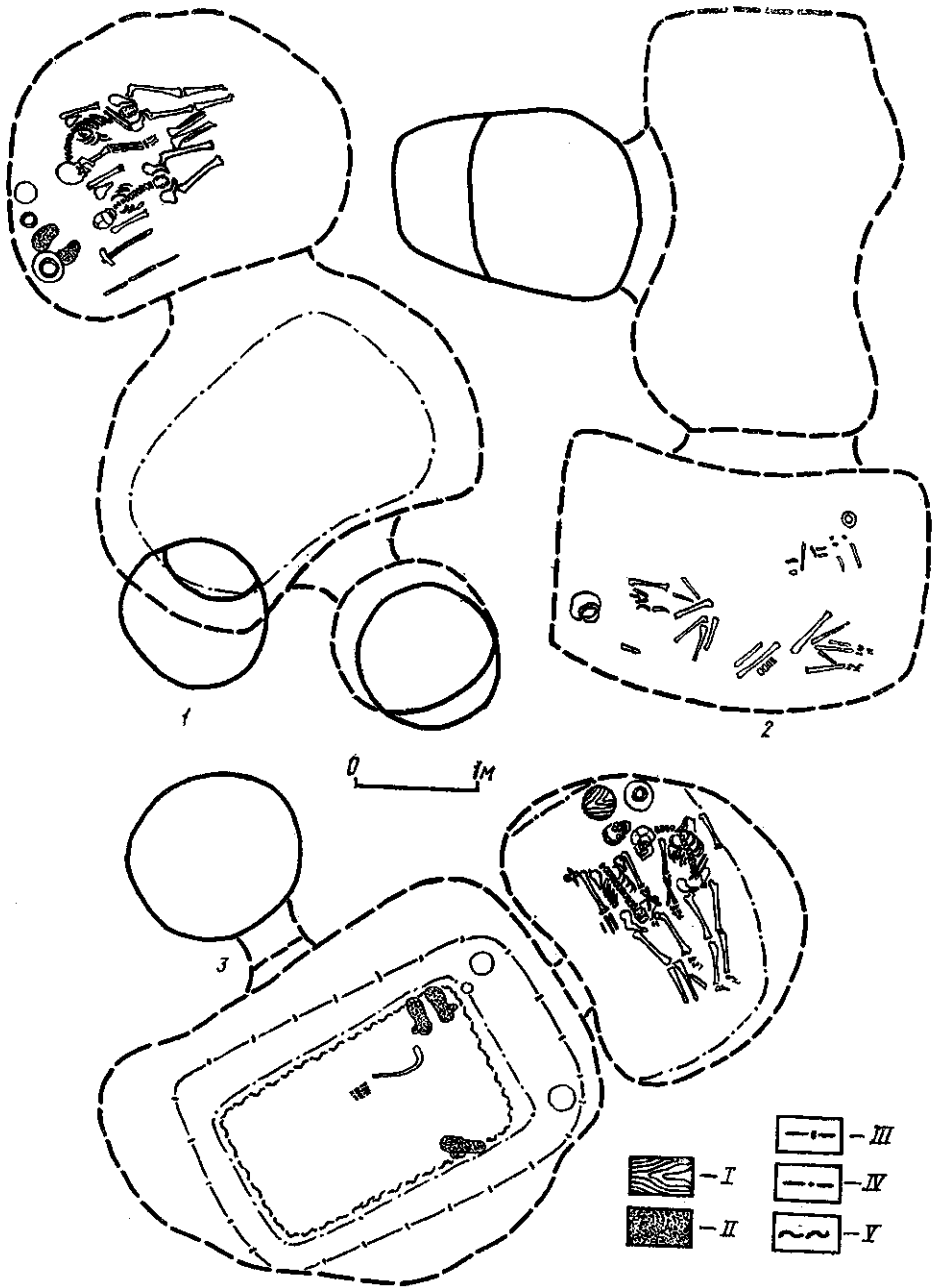

Рис. 4. Багатокамерні поховання: 1 — Виноградне, к. 33, пох. 4; 2 — Верхньо-Тарасівка, к. 9, пох. 12; 3 — Виноградне, к. 3, пох. 36. Умовні знаки: I — дерево; II — вовна; III — рослинна підстилка; IV — повстяна підстилка; V — шкіра.

ніж об'єм середнього донецького та інгульського поховання (3—4 м³). За об'ємом серед багатокамерних поховань виділяється дві групи: ті, що дорівнюють середнім показникам та ті, що значно менші середніх (таблиця). З великими просторими катакомбами пов'язані також досипки або окремі насипи (майже 50% випадків). Відзначимо, що насип чи досипка взагалі зустрічається лише в 5,7% усіх катакомбних поховань.

В цілому інвентар донецької групи нечисленний, але різниться за якістю. У найбільшому похованні виявлено колісницю, бронзовий наконечник стрікала, складне поховальне ложе. Все це дозволяє вбачати

у небіжчикові колісничого³⁰. Про високий соціальний статус свідчать і прояви культу черепів³¹. Нагадаємо, що металеві вироби зустрічаються в 5% катакомбних поховань, колісниць знайдено одиниці на тисячі розкопаних пам'яток. Представлені в донецьких похованнях також знаряддя праці, хоч кількість їх і незначна (Жовтневе, курган 12, поховання 2).

Територіально найбільші катакомби цієї групи зосереджені в районі Запоріжжя — Кривого Рога. Вони належать до I групи 1 типу, підтипу *a*. Поховання підтипу *a* 2 типу I групи значно менші.

Як зазначалося, середня кубатура інгульських поховань набагато нижча, ніж донецьких та азодніпровських. Серед них також виділено за об'ємом дві групи. Найбільш виразними є два поховання поблизу с. Виноградне (курган 3, поховання 36; курган 33, поховання 4). В обох випадках перша камера не містила небіжчиків і мала, певно, культове призначення. Всі небіжчики в цих могилах мали модельовані черепи, розпис червоною фарбою, вони супроводжувалися складними поховальними ложами та парадною зброєю (сокири, булава), над похованнями споруджено насипи. Перелічені ознаки зустрічаються у 2—4% поховань і властиві найвищому прошарку інгульського «катакомбного» суспільства³². Небіжчиків супроводжував також інший інвентар: необпалений посуд, дерев'яні чаші, кераміка, посохи тощо. За розмірами до цих поховань наближається поховання 6—6а з кургану 1 у Приореллі (14,8 м³).

Серед інших інгульських поховань слід виділити найменші (Барвинівка, курган 7, поховання 16; Аккермень 1, курган 3, поховання 1), які містили скелети дітей. Самий факт поховання дітей у двокамерній споруді свідчить про їх високий статус. Дитячі двокамерні поховання відомі лише на р. Молочній — саме там, де зосереджено найбільшу кількість багатокамерних поховань та модельованих черепів.

Багатьом з решти розглянутих інгульських поховань також властиві прикмети найвищого соціального прошарку, хоч і не в повному обсязі. Так, поховання 4—5 з кургану поблизу с. Заможне мало досипку, модельовані черепи, зброю, колесо від колісниць, багатий посуд, але було менше за розмірами. У ряді поховань виявлено вироби з бронзи (Троїцьке, 3/9; Целінне, 1/6—7). Як і у попередній групі, катакомби з наборами знарядь праці не найбільші за розмірами.

В цілому в багатокамерних катакомбах переважну більшість небіжчиків традиційно покладено вздовж довгої осі камери, головою ліворуч від входу, обличчям до входу. Винятком є положення кістяка дитини з поховання 27, курган 11 поблизу с. Мар'ївка, третього кістяка з поховання 9, курган 3 поблизу с. Троїцьке та небіжчика з першої камери поховання 12, курган 1 поблизу с. Білорезьке. У перших двох випадках небіжчики лежали вздовж короткої осі камери, поблизу інвентаря та в ногах у інших небіжчиків. В останньому випадку молодого чоловіка (може, жінку?) поховано у сидячому стані при вході в камеру. Розташування відзначених скелетів дає підставу для припущення, що вони супроводжували головних небіжчиків, тобто були забиті. Свого часу саме так інтерпретував колективні катакомбні поховання М. І. Артамонов³³. Прагнення певним чином підкреслити соціальну неоднорідність померлих, похованих у багатокамерних могилах, спостерігається в багатьох інших випадках. Так, уже зазначалося, що більшість катакомб мають одну порожню камеру, як правило, меншу за розмі-

³⁰ Кузьміна Е. Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей // ВДИ.— 1974.— № 4.— С. 68—87.

³¹ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у племен катакомбной общности // Религиозные представления в первобытном обществе. Тез. докл. конф.— М., 1987.— С. 146—149.

³² Там же.— С. 149.

³³ Артамонов М. И. Совместные погребения в курганах со скорченными и окрашенными костяками // ПИДО.— 1934.— № 7—8.— С. 108—125.

рами з посудом, кістками тварин тощо (Миколаївка, курган 6, поховання 1; Благодатне, група IV, курган 13, поховання 14—15; Трапівка, курган 1, поховання 18).

У випадках, коли обидві камери містять кістяки, в менших із них або ближчих до шахти спостерігається інше положення небіжчиків, ніж у більших або дальніх (група XVII, курган 1, поховання 6—6а; Богачівка, курган 10, поховання 2—8). Помічені також відмінності між похованими за віком або статтю. В меншій чи першій камері, як правило, лежить жінка або молодша за віком людина, в більшій — чоловік або старша людина (Новочорномор'є, курган 4, поховання 20—21; Білорецьке, курган 1, поховання 12).

У найбільших могилах в менших (ближніх) камерах звичайно небіжчиків немає. В донецьких катакомбах, наприклад, виявлено рештки кострищ, кістки тварин (Мар'ївка, Дніпрорудний, Кривий Ріг), у інгульських — сліди вотивних поховань (поховання 36, курган 3 поблизу с. Виноградне, де у першій камері на складному ложі знайдено кілька невипалених посудин, дерев'яну чашу, посох, розпис у вигляді людської ноги; посеред пишного ложа лежала кисть людини та зуб). В таких випадках можна припустити поховання штучних померлих — «ляльок», що замінювали при певних обставинах справжніх небіжчиків.

Для багатьох стародавніх народів велику роль у поховальних обрядах відігравали дії, призначені для захисту небіжчика у потойбічному світі. Форми цього захисту досить різноманітні. Так, у Єгипті захисні функції виконувалися спочатку Анубісом-Упуата, а потім — Озірісом³⁴. Анубіс завжди зображувався людинособакою. На існування подібних уявлень у носіїв катакомбної спільності вказує знахідка у шахті катакомби черепа людини, приставленого до кістяка собаки³⁵ (курган 2 поблизу с. Новомиколаївка Акимівського р-ну). Ймовірно, роль охоронника, захисника у царстві мертвих були покликані виконувати й небіжчики, покладені до перших, менших камер, на відміну від тих поховань, де охоронна функція пов'язувалася з вогнем.

Передчасно і навіть помилково трактувати всі без винятку багатокамерні поховання як такі, де один з небіжчиків ніби був забитий для супроводження іншого. Велика кількість колективних катакомбних поховань, на нашу думку, свідчить про те, що форма сім'ї у знаті починає відрізнятися від сімейних стосунків простого люду. Це пов'язано із прагненням відокремити еліту від решти общинників, обмежити доступ до влади вузькому колу однієї або кількох родин³⁶.

Територіально інгульські багатокамерні поховання найвищого рангу зосереджені на р. Молочній. До речі, тут же концентруються і скромні багатокамерні поховання. Решта катакомб зустрічається рівномірно по всьому ареалу поширення інгульської культури, що підкреслює виняткове значення молочанського центру. На р. Молочній було розкопано і унікальне катакомбне святилище³⁷.

Таким чином, за рядом показників поховання з двома камерами належать представникам верхівки «катакомбного» суспільства. Однак група їх сама по собі неоднорідна і конкретизувати такий висновок передчасно. Можна припустити, що одна із камер використовувалась для ритуальних дій, щоб захистити головного небіжчика від впливу ворожих сил. Іноді з цією ж метою використовувались шахти катакомб.

Багатокамерним похованням властиві такі соціально престижні ознаки, як модельовані черепа, а також інші прояви культу черепів.

³⁴ Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта.— М., 1976.— С. 207.

³⁵ Болтрик Ю. В. Раскопки курганов на Мелитопольщине // АО 1985.— М., 1987.— С. 306, 307.

³⁶ Куббель Л. Е. Потестарно-политическая этнография.— М., 1988.— С. 155.

³⁷ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Портреты прошлого // Знание — сила.— 1983.— № 8.— С. 36—38.

Найбільші за розмірами камери містять парадну зброю, ошатний посуд, металеві вироби, колісниця або їх частини. Небіжчики лежать на складних ложах, прикрашених розписом. Над похованнями зведено потужні досипки. Щодо соціального статусу майстрів (поховання з виробничими наборами знарядь праці) то, ймовірно, їх представники також належали до соціальної верхівки. Особливо це стосується азодніпровських та донецьких пам'яток. У деяких випадках можна припустити навмисне умертвлення людей для супроводу знатних небіжчиків..

В цілому багатокамерні поховання можна розглядати як усипальниці різного рангу знаті, яка виділилася в процесі соціального розширення. Вони відображують посилення певних норм і звичаїв у родинах еліти суспільства. Проте лише інгульські поховання серед них представляють значний комплекс таких соціально престижних ознак.

Райони р. Молочної та Кривого Рога — Запоріжжя можна розглядати як своєрідні соціальні центри: саме там концентруються багатокамерні поховання. Їх традиції знаходять подальший розвиток у степових скіфів, де кожне поховання знаті стає унікальним³⁸. Поява спеціального ритуалу для похорону еліти, на думку Л. Є. Куббеля,— одне із свідчень процесу класоутворення³⁹. Двокамерні поховальні споруди катакомбної спільності також підтверджують цей висновок.

С. Ж. Пустовалов

МНОГОКАМЕРНЫЕ ЗАХОРОНЕНИЯ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ КАТАКОМБНОЙ ОБЩНОСТИ

В статье рассматриваются редкие по конструкции погребения катакомбной общности. Выделены и охарактеризованы типы многокамерных катакомб. На основе социального анализа многокамерных комплексов автор делает вывод о том, что эти погребения принадлежат элите «катакомбного» общества, родственники и соплеменники которых таким образом подчеркивали их исключительность. Территориально наиболее значительные погребения сосредоточены: ингульские — на правом берегу р. Молочной; азоднепровские и донецкие — вблизи гг. Запорожья и Кривого Рога.

S. Zh. Pustovalov

MULTICHAMBER BURIAL PLACES AND SOME PROBLEMS OF THE SOCIAL STRUCTURE OF THE CATACOMB COMMUNITY

Burial places of a very rare design, a catacomb community, are considered in the paper. Types of multichamber catacombs are distinguished and characterized. Proceeding from the social analysis of multichamber complexes the author concludes that they are burial places of representatives of the catacomb community elite whose relatives and fellow-tribes-men thus emphasized their exclusiveness. The most significant burial places are concentrated as follows: Ingulian — on the right bank of the river Molochnaya; Azov — Dneproviaan and Donets ones — near Zaporozhie and Krivoy Rog.

Одержано 02.10.88

³⁸ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— 251 с.

³⁹ Куббель Л. Е. «Формы, предшествующие капиталистическому производству» Карла Маркса и некоторые аспекты возникновения политической организации // СЭ.— 1987.— № 3.— С. 3—12.